

Изменение климата, туризм, гибель лесов, рост населения и миграция вызывают наводнения, оползни, голод среди людей все чаще, создавая угрозу исчезновения многих уникальных видов животных и растений.

Выводы и перспектива. Катастрофически быстро загрязняются воды и воздух. С каждым годом увеличивается площадь пустынь и уменьшается площадь лесов, дающих земле кислород, стабилизирующих климат и циркуляцию вод. Иссякают пригодные для питья пресные воды. Повсюду дают о себе знать химические загрязнения. Вырастают горы отбросов, в том числе очень опасных для здоровья людей и всей земной жизни. Истощаются не возобновляемые ресурсы планеты. Ослабляется поглощающая, оздоравливающая способность Мирового океана. Земля – маленький шар во Вселенной, и это единственное место, где человечество может выжить или погибнуть. Реальность такова, острота экологических проблем достигла таких значений, что в настоящее время она может быть решена усилиями всех регионов республики в отдельности, а также всех стран мира.

Источники и литература:

1. Caspian Energy // International Analytical Journal February. – 2010. – № 1 (60). – March.
2. Горючие газы Каспия // Эхо : гГазета. – 2010. – 20 мая.
3. Исмаилов Н. М. Глобалистика и экология Азербайджана / Н. М. Исмаилов. – Баку : Элм, 2006. – 194 с.
4. Погрязли в мусоре // Зеркало : газета. – 2010. – № 87. – 19 мая.

Момрик А.П.

УДК 572.9(477)“11-18”+930.1

СТАМБУЛ ОЧИМА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО УКРАЇНЦЯ (XV-XVIII СТ.)

Сприйняття Стамбулу очима середньовічного українця завжди було багатомірним. Стара киеворуська традиція, що продовжувала існувати в текстах літописів, хронік та релігійній літературі продовжувала подавати це місто як Константинополь – Царгород. З цим величним містом, столицею грандіозної Візантійської імперії пов'язувалось саме виникнення власної держави Київської Русі. Для українця доба Візантії і Київської Русі була вже далеким минулим, але створюючи нові історичні тексти українські книжники обов'язково вибирали з киеворуських літописів події, що з'єднували ці дві держави і їх столиці Київ і Константинополь. Вже переповідаючи про легендарних засновників Києва, анонімний творець Густинського літопису (кін. XVI – XVII ст.) наголошує, що “Кий же був муж мужній і кмітливий, у всьому мудро давав собі раду і в роді своєму мирно княжив. А по тому він пішов до Царгорода, де велику честь прийняв от царя і повернувся з миром” [3, с.22].

Константинополь був символом могутності і слави і перемога над ним, навіть суто символічна, завжди сприймалась як символ невмирущої воїнської слави і доблесті. Перша згадка про Русь як народ і державу водночас також пов'язана з Царгородом: “У рік 866. У 14 рік Михаїла, царя грецького. Аскольд і Дір пішли на греків на двохстах кораблях. До царя, який тоді одійшов на агарян і був же біля Чорної ріки, прийшла вість із Царгорода од епарха про пришествя русі. Та поки цар вернувся, Русь, прийшовши, множество зла в Грецькій землі сотворила вогнем і мечем і вже самий Царгород обступила” [3, с.24].

Цей похід закінчився для русі катастрофою завдяки заступництву Діви Марії на відміну від наступного походу князя Олега, котрий став першим князем об'єднаної Київської Русі. Монах-літописець, котрий офіційно засуджує напад язичника на християнське місто, не втримується, щоб уславити перемогу предків-язичників: “І пішов Олег кіньми і кораблями і було кораблів 6000. І прийшов він 907 до Царгорода. Греки ж замкнули Суд (Золотий Ріг) і город затворили. Тоді Олег зійшов на берег і повоював усі сторони навколо берега, і невимовне зло християнам сотворив, нікого не щадячи: городи, і палати красні, і церкви святі вогнем попалив, а кам'яні зруйнував. По тому повелів Олег під кораблі колеса зробити. І коли був погідний вітер, пішли руси в кораблях по землі до города. Побачивши – бо се, греки злякалися і послали до Олега, просячи миру, обіцяючи данину йому давати” [3, с.26].

В знак своєї перемоги Олег набив на браму Царгорода свій щит. Наскільки ця перемога була важлива в пам'яті середньовічних людей говорить те, що польський хроніст М. Стрийковський, котрий був в складі посольства до Стамбулу в кінці XV ст. стверджував, що власними очима бачив щит Олега на брамі Стамбулу.

Оповідаючи наступні події літописець переповідає і про напад на азіатське і європейські передмістя Царгорода князя Ігоря в 944 і про прихід його вдови княгині Ольги та її хрещення в Константинополі в 955, і про невдалий похід їх сина Святослава на Візантію в 976. Такі оповіді про давнє героїчне минуле своїх предків та їх супротивників перегакуються з описом події віддаленої від літописця всього лише на сто років, а саме про взяття в 1453 султаном Магометом Константинополя. Для обох оповідей однаково притаманна певна симпатія до оборонців міста християн і в той же час повага до його завойовників – нехристиян, будь то язичники – руси чи мусульмани - турки. “Коли царствував у Греції Константин Палеолог, Магомет, цар татарський, поплондрувавши навколишні сторони і Тракію взявши, прийшов під царствений город Константинополь із безмірною силою воїв і добував його завзято; із города також боронились уперто”. Оповідаючи про жорстокості війни, героїзм як оборонців так і нападників, сплюндрування міста літописець-християнин з повагою наголошує на благородних рисах султана, котрий як і всі люди зневажає зраду як страшний гріх і карає грека – зрадника, що допоміг туркам взяти місто. Так

само Магомет с повагою ставиться до православної церкви і прислухається до її традиції, зініціювавши призначення нового патріарха в тільки-но завойованому місті. Що, як наголошує літописець, і досі всі царі турецькі роблять [3, с.114].

Пізніші джерела, власне козацькі літописи, створені вже не монахами, а козацькими службовцями, продовжують традицію опису нападу на вже Стамбул (котрий і надалі називають Царгород, або Константинополь) як акт звитяги, поєдинок з непереможним містом, що уславлює сміливців, котрі на це можуть наважитись.

Таким актом звитяги є і оспівана в першій українській думі смерть в Царгороді легендарного засновника Запорозької Січі, першого її гетьмана князя І.Байди-Вишневецького в кінці XVI ст. Його смерть на гаку описується не як плач за загиблим героєм, а міфологізується як його героїчний вчинок: нібито він вже висячі на гаку одним пострілом з лука убиває турецького султана, його дружину і доньку.

Саме в цьому ключі героїзму і удалі описують козацькі хроністи напади козаків на передмістя Стамбулу на початку XVII ст., що фактично повторюють діяння київських князів супроти Константинополя X-XI ст. Так анонімна «Історія Русів» створена в кінці XVIII ст. оповідає про похід козацького гетьмана Ф. Богдана в кінці XVII ст. пише «И так проходя гетман с войсками всю Анатолию, посетил и главные ея города, Синоп и Трапезунт; однако не делая к крепостям их приступа, за неимением нарочитой к тому артиллерии, выграбил и выжег одних форштаты, а достигнув предместий Цареградских с восточной стороны тамошнего пролива, напал на них со всех сторон и принудив турок, удивленных таким нечаянным нападением, спастись бегством на судах в самый Царьград. Войско же Малороссийское разграбив и зажегши предместия отступило к Черному морю» [5, с.26]. В іншому джерелі ми зустрічаємо, що в 1615 козаки всупереч польським і турецьким заборонам вийшли на 80 чайках в Чорне море і підпалили в передмісті Константинополя дві пристані Мізівну та Архіокі. Султан, що близько тих міст на полюванні і побачивши це в гніві втік до Царгорода, а козаки завдавши «превеликий жах і сум'яття султану і всім цареградським мешканцям» відступили до Дунаю [11, с.148].

Теж саме читаємо про похід в 1629 на Константинополь на 300 чайках майбутнього гетьмана Б.Хмельницького. Вони запалили декілька поселень в передмісті Стамбула, торкнулись міських стін, окуривши їх димом мушкетів, спричинивши великий жах і сум'яття, а далі повернулись в Україну розоривши гавані Сізеболі, Варни, Кілії та Ізмаїла [11, с.163]. Як бачимо метою всіх цих набігів на СТОЛИЦЮ було не завоювання і навіть не здобич військова, а прояв молодецької хоробрості, коли воїн не боїться виступити супротив завідомо сильнішого супротивника (будь-то імператор Візантійської імперії чи султан Османської імперії) і вийти з цього бою з честю. Що саме це було їхньою метою свідчить лист 1675 кошового отамана Запорозької Січі І.Сірка до Кримського хана де після перерахування цих і інших козацьких походів він звертається до хана: «А що найпохвальніше й найславніше, що тії ж найдавніші славноімениті вожди наші козацькі і скіфо-словянські не лише Царгороду, але й усьому Грецькому царству були найпершим серед інших сусідніх народів страхом...І якщо ваша ханська милість не повірить, то накажи своїм писарям пошукати в кримських і константинопольських літописних книгах, і без сумніву знайдеш, більше же всього посилаємось на грецьких, римських і польських літописців, в котрих ясно проголошується немеркнуча слава козацька, і хвалебні справи військові війська запорозького. І тому нам спадкоємцям їхнім, хто може заборонити йти славним війським шляхом наших предків?» [7, с.567-568; 11, с.390-391].

Іншим поглядом на Стамбул було сприйняття його як міста славного минулого, центра православного світу, місце перебування Константинопольського патріарха, що продовжував визнаватись першоієрархом всією православною спільнотою України. Тут ми так само бачимо безперервність українського погляду на Константинополь-Стамбул як релігійний центр всього християнського світу, початок нашої віри. Місто, через котре проходив кожний прочанин до християнських святинь Греції, Малої Азії та Палестини. Місто де православної людині під владою мусульман було легше ніж вдома в Україні під владою польських католиків.

Вже згаданий нами похід Аскольда і Діра закінчується катастрофою саме через заступництво Діви Марії. Частина її одягу, що зберігалась в константинопольській церкві у Влахерні була вмочена в Босфорі і спричинила страшну бурю, що знищила кораблі язичників русів. Саме в Царгороді наворачтається на християнство в 955 році княгиня Ольга: «Поганка я і заради цього сюди прийшла, аби охреститися». На це патріарх охрестивши її відповів: «Благословення ти в князях руських, що залишила п'ятому і розлюбили світло, і благословляти тебе почнуть сини руські» [3, с.30-31].

Хрещення всієї Київської Русі у 988 князем Володимиром так само пов'язують з Константинополем. Оповідуючи легенду по вибір віри язичником Володимиром літописець наголошує, що остаточне рішення було прийняте після відвідин його послами Софії: «Коли ми прийшли у греки, повели нас ті у церкву свою, де вони Богу своєму служать, і бачили ми там невимовну красу церкви, і співу, і одежі ієрейської їхньої, а потім облак світлий осінив усіх, і цим зачудовані ми були, не відаючи, на землі чи на небесах єсьмо. Немає такої краси і слави ніде на землі. Сього ради тому віруємо, що істинна віра і істинний Бог із сими тільки людьми пробуває» [3, с.38-39; 4, с.408-409, 576].

Завоювання Константинополя турками і перетворення його на Стамбул не змінило молитовне ставлення християн до цього міста. Анонімний автор «Перестороги» (поч. XVII ст.) полемізуючи з католицькою польською експансією на українські православні землі, їх намаганням ліквідувати православ'я, протиставляє їм взаємовідносини православних і мусульман в Константинополі. «А в тих часах тиж панство грецьке світське прийшло в руки сарацинські за гріхи християнські. Однак гди юж тот тиран утвердив своє панство по часі, же Константинополь пуст був (бо грекове розбіглися були, зобрав

поганин люд докупи, позволив, аби патріарха на столиці своїй сидів, владззу духовну аби тримав, монастирі аби цало zostали і вних духовній спокійне сиділи, дань певную, то єсть по червоному од особи давши, вольні не только набожества, але і ремесла, ґрунтов, з котрих поживенне маєт хто, або заживав кожний, позволив, аби обичаєм становним люд посполитий патріарху обирав, а од патріархов трьох був посвящаний і од нього потвержоний. Так то как Бог предивним чудом устроїв, же тот поганин, котрий головним неприятеlem вірі Христовой єст, а так рад не рад, яко пес чужих скарбов, сам їх не уживаючи, сторожем єст і розхощати їх нікому не допущает» [8, с.28, 65]. Автор позитивно ставиться до падіння Візантійської імперії, вважаючи, що втрата православними світської влади принесе їм смиренномудріє, а перебування під мусульманською владою принесе їм чистоту перших християн, що також під владою нехристиянською перебували. Становлять інтерес і такі факти: у середині XVII ст. відбувалося досить інтенсивне листування між професором Києво-Могилянської Академії Софронієм Почаским і відомим ученим, ректором Стамбульської християнської вищої школи Феофілом Коридалом. Останній надсилав свої наукові праці до Києва. Водночас частина студентів Київської Академії відряджалася до Стамбула з метою опанування турецької мови [10]. Для православних людей відвідання Святих Місць було сокровенною мрією і у всі часи знаходились люди, котрі перетинали цілі континенти щоб пішки дійти до Константинополя, Афону, Єрусалиму, Синаю чи Єгипту. В результаті цього виник окремий жанр паломницьких творів де їх автори оповідали про свій шлях і святині ними бачені. Так в «Переґринації або шляху до Єрусалиму» Д. Корсунського (кін. XVI ст.) ми бачимо сухий опис дороги, що незмінно включає відвідання Константинополя: «От нашої Русі, міста Корсуня до Камянця-Подільського 20 миль, от Камянця до Сучави – 30 миль, от Сучави до Дунаю – 60 миль, до Константинополя іти попри Дунаю – 300 миль, до великого моря.» Далі після відвідання Стамбула шлях тягнувся європейським узбережжям Мармурового моря до Каліполя звідки вправо лежить шлях до Солуня, а вліво до Єрусалиму морським шляхом повз острови Мітіліні, Хаос, Патмос, Родос, узбережжя Анталі та Кіпр [6, с.63-64]. Прочани XVI–XVIII ст. чернець Варсонофій з Києва, ченці Чернігівської єпархії Сильвестр та Никодим, Іполит Вишенський з Ніжина відвідали по дорозі до Святої Землі “вічне” місто на березі Босфору [1, с.212-213,220-221]. Та найбільш яскравим і улюбленим в Україні твором паломницької літератури були «Мандрі по Святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік» В. Григоровича - Барського описи відвіданих місць котрого сміливо можна порівняти з описами Евлія Челебі його мандрівок на землі сучасної України. Автор мандрів понад 20 років провів на землях Османської імперії, відвідавши всі монастирі материкової Греції, островів Егейського моря, Кіпру, Лівану, Сирії, Палестини, Синаю, Єгипту. Він місяцями протягом 1743-47 жив в Стамбулі, залишивши на сторінках свої мандрів опис перебування в резиденції російського посла на Галаті (Пера), аудієнцію у великого візира власне в Стамбулі. «Згодом я, скільки жив тут, часто перебирався на другий бік, до Царгорода, спочатку в супроводі турка-яничара, який служив при дворі, а потім і сам, і часто ходив до патріарха, і архієреїв, і вчителів заради корисних бесід. Також я обходив та оглядав стародавні будівлі грецьких царів і уславлені стовпи, які є у Царгороді, і дивних та розмаїтих звірів, що їх зберігають у султана, та інші речі, гідні споглядання, і я роздивився красу та розташування міста, і корабельні пристані, і звичаї люду, і інше про що докладно напиши тобі люб’язний читачу, коли опишу Царгород; і ще багато чого, гідного уваги, я маю розглянути, якщо на те буде Божа воля.» Нажаль так не склалось, мандрівник вступив в конфлікт з російським послом в Стамбулі і змушений був тяжко хворим втекти з міста, пішки вернутись до Києва де не був півжиття і померти через півмісяця так і не завершивши працю свого життя. До нас дійшли в чернетках його замальовки обеліска Феодосія, зміїної колони та славетної цистерни, котрі досі притягають туристів в старому міст [2, с.450-456].

В той же час Стамбул уявлявся як столиця грізної Османської імперії. Місто іншої культури, мови, релігії. Місто, що сприймається як символ загрози, котрий вимагав безкомпромісної боротьби [9, с.137]. З іншого боку це місто сприймалось як і можлива опора водночас. Окрім великої загрози, що її несла Україні велична османська армія, для багатьох козацьких гетьманів Стамбул сприймався як захисник і союзник у боротьбі за незалежність України від Росії та Польщі. Так провадили тут переговори у 1649 посла Б. Хмельницького. Пізніше гетьман Д. Дорошенко визнав владу Стамбула і разом з турецьким султаном взяв неприступний Кам’янець-Подільський, оспіваний в «Каменечі-наме». «Того ж 1675 року, турчин, лютуючи проти поляків, що не дають спокою Дорошенкові, його союзникові і підданому, ...вийшов з великими силами від Константинополя на поляків, або певніше кажучи на Малу Русь, що лишалася під польською владою» [7, с.550-551,565]. Після відставки Дорошенка, як переповідає сучасник цих подій С.Величко, султан наказав привести на «диван з одного цариградського монастиря (Єдикуле, Семибашенний замок [5, с.156-157]) ченця Гедеона Хмельничанка (сина Б.Хмельницького), який добре знав, що діється в Україні. Його побачивши наказав турецький цар скинути чорний габіт і нарік його князем.» Інший сучасник український поет О.Бачинський-Ясколд в поемі «Чигирин» вкладає в уста відповідь нового гетьмана султанові: «Найясніший царю наш і непереможний, Християнам є твій меч, наче гнів той божий, Бо за тебе на землі дужчого не чули, ти до Господа найближч – сторож його чулий. Біля гроба Бога ти внук неначе власний, Місяця страшливий син, навіть тінню жасний...Хто настирний спротивля тій потужній силі? Можеш волею ти гнів свій правдивий вилить. Твоя воля – і міцне надійне діяння. Наше ж денне і нічне має быть старання, Доки місто Чигирин із його гетьманством, а Вкраїну всю під меч із усім християнством Взявши, трупом ти вкладеш місяцю під ноги, решту – в ласку у твою чи під гнів твій строгий» [7, с.577-579; 11, с.410-411].

Але Стамбул асоціювався не лише з жорстокістю, силою, захистом. Він був і носієм справедливості. Коли Ю.Хмельницький почав чинити на посаді гетьмана страшні і несправедливі жорстокості над своїми

підданими, і скарга була доведена до Стамбула. «Зі Стамбула ж прислано до кам'янецького паші указ, щоб прикликали Хмельниченка з Немирова в Кам'янець, вчинили розшук про всі його вчинки і судили по заслугах» [7, с.629]. В 1711 гетьман у вигнанні П.Орлик вів переговори в Стамбулі про визволення України з московською неволі, а після невдачі цих спроб багато років прожив в Салоніках як гість султана.

Це місто було вершителькою долі багатьох українських людей, що потрапляли сюди сотнями тисяч в якості полонеників, рабів. Їх доля могла бути страшною, якщо вони потрапляли на галери, каторги. Український фольклор зберіг думу «Плач невольників на турецькій каторзі» переповнений стражданням і смутком за Батьківщиною. Про долю інших невольників в Стамбулі оповідає звіт члена московського посольства 1678 до Стамбулу Яковлева. Він нелегально відвідав в'язницю, що була розташована на іншому боці потоки навпроти ринку. І як йому повідомив один поляк в місті православна церква де правлять по-українськи є лише одна, у в'язниці, у невольників, але в ту церкву пускають лише місцевих людей. Яковлев відвідав цю церкву, спілкувався з полоненими козаками і повернувся назад. Не всі полонені змирились зі своєю долею. Вони обирали різні шляхи. Один з них це втеча і повернення на Батьківщину. Збереглися історії про козака Ю.Гаврилова, котрий потрапивши в полон в 1689 під Кизикерменом на Дніпрі після кількох втеч з Криму, потрапив до Стамбулу, був проданий, кілька раз тікав, пройшов всю Анатолію і через Смірну на голландському кораблі потрапив в 1700 до Архангельська в Росії, обігнувши всю Європу. Інший козак, брат відомого козацького полковника С.Палія потрапив в полон під Києвом в 1697, був проданий в Стамбул, де прожив 2 роки, потім втік до Курдистану і через Азербайджан через 8 років добрався до Астрахані [11, т.1, с.335-342]. Частині їх допомагали викупитись на свободу монахи і козаки, що таємно проникали до Стамбулу, збираючи свідчення про полонених.

Іншим шляхом було змиритись зі своєю долею, прийняти іслам і спробувати віднайти собі нову Батьківщину. Серед них найбільш відомі дружина Сулеймана I Роксолана(Хуррем), дружина Османа III – Мілікля, мати Османа III. Про останню відомо, що вона була «одна із святих жінок, чиста як Марія, розумна як цариця Савська, помірна як Азія, сестра Мойсея, благочестива як Раабія Адуїе». Вона померла в 1766, 80 років від народження і «була настільки богомольна, що не вставала з софи на землю, не зробивши омовіння рук і не прочитавши за ніч 1500 раз 112 главу Корану» [11, т.1, с.334-335].

Тож для українця середньовіччя Стамбул був далеким і в той же час близьким містом, він викликав цілий букет почуттів, одночасно притягуючи і відштовхуючи, але ніколи не лишаючи байдужим. Як і зараз українського туриста притягують не лише сонячні пляжі Анталії, але й величне місто, розташоване на двох континентах.

Джерела та література:

1. Білоус П. В. Давньоукраїнські “хоження” і західноєвропейський роман – подорож XVII–XVIII ст. / П. В. Білоус // Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов'янські літератури. – К., 1984.
2. Григорович-Барський В. Мандри по Святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / В. Григорович-Барський. – К. : Основи, 2000.
3. Густинський літопис // Збірник козацьких літописів. Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К. : Дніпро, 2006.
4. Житіє князя Володимира // Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія, Белетристика. – К., 1987.
5. История Руссов или Малой России. – М., 1846.
6. Корсунський Д. Перегінація або шлях до Єрусалиму / Д. Корсунський // Українська література XIV – XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори. – К. : Наукова думка, 1988.
7. Літопис Самійла Величка // Збірник козацьких літописів. Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К. : Дніпро, 2006.
8. Пересторога // Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія, Белетристика. – К., 1987.
9. Радивиловський А. Слово перше часу війни, побужаючеє воїнов християнських до поткання ся з турками і татарами / А. Радивиловський // Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія, Белетристика. – К., 1987.
10. Черніков І. Ф. З історії становлення й розвитку тюркології в Україні до сер. 30-х років XX ст. / І. Ф. Черніков // Східний Світ. – 2003. – № 4.
11. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1, 2.